

ARİF MUSTAFAYEV

*Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsi**«Azərbaycanşünaslıq» ETM-in Arxeoloji və etnoqrafik
tədqiqatlar bölməsinin müdiri, tarix elmləri doktoru, professor*

E-mail: kipchak79@mail.ru

TATIOĞLU OYMAĞI VƏ TATILI KƏNDİNƏ DAİR

Açar sözlər: Zülqədər eli, Tatioğlu oymağı, Şəmsəddin mahalı, Həsənsu hövzəsi, Saran tatılısı, Yarabdalı kəndi

Ключевые слова: Поселения, бейлярбекство, Зюльгадар, переселения, бассейн реки Хасансу

Key words: Settlement, principality, Zulqadar, migration, basin river Khansu

Azərbaycan xalqının təşəkkülündə görkəmli rol oynamış türkdilli etnik birliklərindən biri də Zülqədər eli olmuşdur.

Yazılı qaynaqlar Zülqədər tayfasının soy-kökünü Oğuzların erkən laylarına aparıb çıxarır. Bu qaynaqların bir qismi Zülqədərləri Oğuz türklərinin Bayat boyu ilə (1, 195), bəziləri isə Oğuzların Qayı boyu ilə (2, 48) bağlayırlar. Bununla belə, hər iki mənbəyə istinad edən müəlliflər Zülqədərlərin əslən oğuzların Bozok qolundan törədiyini düşünürlər. Bayat, yaxud Qayı boyuna mənsub olmasından asılı olmayaraq Bozokların Qərbi Türküstan ərazisini tərk etmələri Səlcuq yürüşlərindən sonra baş vermişdir. Oğuzların Bozok qolunun ilk vətəni, deməli həm də Zülqədər tayfasının erkən məskəni Qərbi Türküstan olmuşdur. Bu qaranlıq mətləbə aydınlıq gətirmək üçün yaxın keçmişdə baş vermiş monqol yürüşlərini və bununla bağlı yaranmış kütləvi əhali miqrasiyaları və yerdəyişmələrini nəzərdən keçirmək tələb olunur.

Məlum olduğu kimi, Şərqdə monqol yürüşləri ilə əlaqədar tarixin təlatümlü dövrləri, etnik birliklərin səksəkəli yerdəyişmələri, sürgün və köçkünlük mərhələsi başlanmışdır.

İranda hakimiyyət monqollardan olan Hülakülərə keçəndən sonra Hülakü xan öz mövqeyini möhkəmlətmək üçün 200 min türk ailəsindən ibarət Ağ hunların övladları olan Qayı türklərini Qərbi Türküstandan İrana köçürmüşdür (3, 48). Göründüyü kimi, bu əhvalat Səlcuqların ilk yürüşündən xeyli sonra, Böyük Səlcuq imperiyası dağılana yaxınbaş vermişdir.

A.Bakıxanovun yazdığına görə, Hülakü xan Zülqədər tayfasını Şirazda yerləşdirmişdir. Bunlar oradan Diyarbəkir və Mosula gələrək, cəlal və iqtidar sahibi olduqdan sonra qonşu vilayətlərə təcavüz etdilər (4,109).

Zülqədərlər Həsən bəy Zülqədərinin başçılığı ilə Xorasandan Anadoluya gələndən sonra burada 1337-1515-ci illər arasında mövcud olan qüdrətli bir *bəylik* yaratdılar. Zülqədər bəyliyiinin sonuncu hökmdarı Əlaüddövlə həm də Osmanlı dövlətinin başçısı Yavuz Sultan Səlimin ana babası idi. Hətta, o, Çaldıran döyüşündə iştirak etməyə babasını da dəvət etmişdi. Lakin Əlaüddövlə bəy nəvəsinin təklifindən imtina edib bu döyüşə qatışmadı. Hətta o, Səfəvi xanədanının müridi və qatı şiyəlik tərəfdarı olması səbəbindən Şah İsmayilla möhkəm ittifaq qurmuşdu (5,18).

Osmanlı Sultanı Yavuz Səlim 1514-cü ildə Çaldıran döyüşündəki qələbədən sonra Zülqədər bəyliyiini ortadan götürmək üçün tədbir gördü. 1515-ci ildə o, babasının qardaşı oğlu Əli bəyi və sərkərdə Fərhad paşanı xüsusi tapşırıqla onun üstünə göndərdi. 13 iyun 1515-ci ildə osmanlılarla zülqədərlər arasında baş verən döyüşdə Əlaüddövlə bəy məğlub olaraq,

oğlanları və qohum-əqrəbası ilə birlikdə edam edildi. Bununla da Zülqədər bəyliyi süqut etmiş oldu (6, 19).

Bundan sonra Zülqədərlərin ətraf əyalətlərə qaçıb yayılması prosesi sürətlənməyə başladı. Onların çoxu hələ bu əhvalata qədər Qızılbaş tayfa ittifaqına qoşulub Şah İsmayılın ətraflarında cəmləşmişdilər. Onların tayfa başçıları Qızılbaş ittifaqında önəmli yer tuturdular. Onların çoxu Səfəvilər xanədanının müridləri idilər. Hər yerdə şiyəliyin təbliği ilə məşğul olurdular. Şah İsmayıl hakimiyyətə başlayanda onların böyük əksəriyyəti mühüm vəzifələr tutdular. Səfəvilər dönəmində Şiraz əyalətinin idarə olunması onlara tapşırıldı. Zülqədərlərin adlı-sanlı tayfa başçılarından çoxu, o cümlədən Əli Sultan Tatioğlu Şah İsmayılın oğlu Təhmasibin hakimiyyəti illərində Şirazda hakimlik etmişdir (7, 29-30). Həmin dövrlərdə Anadoludan təzəcə gəlmiş Zülqədər elinin Tatioğlu tayfası Hülakülər dövründə olduğu kimi, yenə də Şiraz ətraflarında məskunlaşmışdır*.

12 boydan ibarət olan Zülqədər eli müxtəlif tayfa və oymaqlara ayrılırdı. Onların böyük bir qismi Qızılbaşlara qoşulmuş və Səfəvi şahlarına xidmət etmişlər. Lakin Zülqədər tayfalarının çoxu onların Anadoludakı bəyliyi süqut edəndən sonra Səfəvi dövlətinə, xüsusi ilə onun tərkibinə daxil olan Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinə köçmüşlər. Türk müəlliflərinin yazdığına görə, Zülqədər bəyliyi ləğv ediləndən sonra torpaqları əllərindən alınmış Zülqədər camaatı müxtəlif yerlərə, o cümlədən İran istiqamətinə, xüsusilə Şimali Azərbaycana köçmüşlər (8, 29).

Onların bir qismi tayfa adlarını Şimali Azərbaycan ərazisində uzun müddət müxtəlif toponim, etnonim və antroponimlərdə yaşatmışlar. Belə onomastik vahidlərdən biri də Tatioğlu tayfası olmuşdur. Şəmşəddin, Eymur və Hacılar tayfaları kimi, Tatioğlu oymağının da əsas hissəsi Səfəvilər dövlətinin ən böyük əyalətlərindən biri olan Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinə köçüb onun qərb hüdudlarında məskunlaşmışlar. Daha doğrusu, Tatioğlu tayfasının varisləri Zülqədər elinin digər tayfalarından biri olan Şəmşəddin oymağının qonşuluğunda, Həsənsu çayının aşağı hövzəsində, qışlaq-yaylaq şəraitinə malik olan olduqca əlverişli, səfalı bir guşədə məskunlaşmışdılar.

Tatılı oymağı öz adını Tatı bəy Dəmirçilinin adından götürmüşdür. Tatı bəyin evlamları törəyib artdıqdan sonra Tatioğlu, yaxud sadəcə Tatılı oymağı adlanmışdır. Tatılı oymağının ən görkəmli əmirlərindən biri Əli bəy Tatioğlu olmuşdur. 1556-cı ildə Şirazın idarə olunması Əli sultana tapşırılmışdır (9, 77).

Tatılı oymağının camaatı Səfəvilər dönəmində Gəncə-Qarabağ əyalətinin Həsənsu nahiyəsinə köçüb məskunlaşandan sonra Tatılıdan başqa burada bir sıra kəndlərin əsasını qoymuşdur.

Osmanlı dəftərdarları tərəfindən 1727-ci ildə tərtib olunmuş "Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri"nə əsasən Tatılı camaatı Aran Tatılısından əlavə, daha beş kəndin: Aşatan, Əmirqulu, Mikayillı, Yarabdallı, İmamqulubəy və nəhayət Tovuz nahiyəsində Əlibəyli kəndlərinin əsasını qoymuşlar (10, 228-232, 241). Ədəbiyyat və etnoqrafik çöl materiallarına əsasən Köhnəqışlaq kəndi camaatının da keçmişdə Tatılı obasından yarandığı müəyyənləşdirilmişdir (11, 94-99).

Sonralar Əlibəyli camaatı iki yerə bölünərək Hacıalı tayfası əsasında ikinci para kənd əmələ gətirmişdir. "Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri"ndə o, Hacıəli adı ilə təsbit olunmuşdur.

* Əli Sultan Tatioğlu əslən Zülqədər elinin Dəmirçili oymağından olmuşdur.

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

Maraqlı haldır ki, mənbədə Həsənsu nahiyəsindəki kəndlərin Tatılı camaatından, Tovuz nahiyəsindəki Əlibəyli kəndinin isə bilavasitə Aran Tatılı camaatından ayrıldığı göstərilir (12, 241).

Bizim günümüzədək bunlardan, əsasən, Ağstafa rayonuna baxan Tatılı, Yarabdallı, Köhnəqışlaq və Tovuz rayonundakı Əlibəyli kəndləri gəlib çatmışdır. Həm də acınacaqlı haldır ki, Tatılı və Yarabdallı kəndlərinin adları təhrif olunaraq, Tatlı və Yaradullu halına salınmışdır. Hər iki təhrif etnonim və antroponimin etimoloji mənasını dəyişdirib yararsızlaşdırmışdır.

Əslində “Adullu” antroponimi ilə heç bir əlaqəsi olmayan “abdallı” toponim ünsürləri etimoloji cəhətdən fərqli kökə malikdir. Qədim türk tayfalarının adını, o cümlədən, Ağ hunların bir tayfasının adını daşıyan Abdal tayfa adı türk xalqları (başqırd, qaraqalpaq, qazax, azərbaycan, türkmən) arasında geniş yayılmışdır. Abdal və Abdallı kənd adları Qubadlı, Ağdam və Tovuz rayonlarında köhnə formasını saxlamaqla hələ də qalmaqdadır (13, 138). Abdal sözünün digər məna çalarları da vardır. Ərəbcə “bədəl” sözündən yaranmış “abdallı” kəlməsi “mömin”, “zahid”, “müdrək” məna çalarını ifadə edir. Lakin Yarabdallı toponiminin birinci hissəsi olan “yar” komponenti abdalın “zahid”, “mömin” mənalarının toponimə aid olması faktını inkar edir. Çünki qədim türk dillərində “yar” komponenti “yarğan” “sıldırım”, “çaykənarı qayalıq” mənalarını ifadə etməklə, adətən, toponimlərə qoşulmuşdur. Bu mənada Abdal antroponimi “yar” komponentinə qoşulmaqla yaşayış məskəninə coğrafi mövqeyini, onun yerləşmə məkanının vəziyyətini bildirirdi. Ona görə də Yarabdallı lüzumsuz yerə Yaradullu ilə əvəz etməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Bu sayaq mənasız səsdəyişmə tarixi gerçəkliyi təhrif etməkdən başqa bir şey deyildir.

Tatılı etnoniminin danışq zamanı təhrif olunaraq “Tatlı” halına salınması və ədəbiyyat materiallarında, o cümlədən rəsmi dövlət sənədlərinə belə yanlış formada sirayət etməsi daha ciddi fəsadlara səbəb olmuşdur. Hər şeydən öncə, öz soy adını xalis türk mənşəli Zülqədər tayfasının Tatioğlu adlanan bir oymağından, daha doğrusu, həmin oymağın əsasını qoyan Tati bəydən götürmüş bu türkdilli etnonim “i” səsini itirməklə etnik mənsubiyyətini tamamilə dəyişib, fars mənşəli “tat” etnosunun tərkib hissəsinə çevrilmiş olur. Bu halda Tatioğullarının soy-köku Sasanilər dövründə imperiyanın şimal sərhədlərini qorumaq üçün İrandan Albaniyaya, yəni Şimali Azərbaycana köçürülmüş tatlarla bağlanmış olurdu. Bu yanlış baxış xüsusilə elmi və publisist məqalələrdə öz əksini tapmışdır (14; 15; 16). Həsənsu nahiyəsindəki Tatılı camaatını “Tatlı” kimi tələffüz edənlər onların əsil mənşəyi barədə yanlış fikrə düşüb elə bilmişlər ki, Tatioğullarının da soy-köku “tat” olmuşdur. Buna XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Cənubi Qafqaz ərazilərinin Rusiya tərəfindən işğalından sonra İrandan, xüsusilə də Cənubi Azərbaycandan iş dalınca gələn, əkin-biçinlə, bostancılıqla məşğul olan, elə bu səbəbdən də yerli əhali tərəfindən çox vaxt “tat” adlandırılan və etnik mənsubiyyəti yanlış salınan gəlmə əhali qrupu da müəyyən qədər əsas vermişdir. Onların böyük bir qismi etnik cəhətdən türk, dini etiqad baxımından müsəlman olmaları səbəbindən bəzi hallarda geri qayıtmayıb bölgə kəndlərində qalır, hətta yerli dul qadınlarla ailə qurub qaynayıb qarışdırırlar.

Keçmişdə İrandan iş dalınca kütləvi surətdə Şimali Azərbaycana gələn əhali qrupu, adətən, ya “həmşəri” ya da “tat” adlandırılırdı. Cənubi Azərbaycandan iş dalınca gəlmiş türk mənşəli əhali qrupunun təsərrüfat məişətinə görə “tat” adlandırılması Tatioğlu törəməsi olan Tatılıların soy-kökünün təhrif olunmasına təsir göstərmişdir. Nəticədə xalis türkəsilli bu məşhur etnonim Tatılı deyil, yanlış olaraq Tatlı şəklinə düşmüşdür.

Yuxarıda söylənilən faktları nəzərə alaraq, Ağstafa Rayonu İcra Hakimiyyətinə tövsiyə olunur ki, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müvafiq Komissiyası qarşısında Tatlı və

Yaradullu kəndlərinin təhrif olunmuş adlarının dəyişdirilib, əslində olduğu kimi, Tatılı və Yarabdallı formalarında bərpa edilməsi barədə vəsatət qaldırsın.

ƏDƏBİYYAT

1. Osman Turan. Doğu Anadolu türk devletleri tarihi. Türkiyə, 1973, s.195.
2. M.Vəlili (Baharlı). Azərbaycan: coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. B.,1993, s 48.
3. Yenə orada.
4. A.Bakıxanov.Gülüstani-İrəm. B., 2001, s.109.
5. Ə.Çingizoğlu, N.Məmmədova. Zülqədər eli. B., 2011, s.18
6. Yenə orada, s.19
7. Yenə orada, s.29-30.
8. Ali Sinan Bilgili-Azərbaycan türklerinin tarihi. Türkler özel sayısı.VII c., Ankara, 2002, s.29.
9. Ə.Çingizoğlu, N.Məmmədova, Göst. əsəri, s. 77
10. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri.B.,2000, s.228-232,241
11. Ə.Çingizoğlu, N.Məmmədova. Göst.əsəri, s.94-99.
12. Yenə orada, s.244.
13. Yenə orada s. 241
14. Azərbaycan SSR inzibati-ərazi bölgüsü. B.,1979, s.138.
15. А.Д.Еритсов. Экономический быт государственных крестьян Казахского уезда Елисаветпольской губернии. Т.ІІ, Тиф., 1885, с.43; Н.А.Абелов. Экономический быт государственных крестьян Елисаветпольского уезда Елисаветпольской губернии. Т.VІІ, Тиф., 1887; Т.Əhmədov. El-obamızın adları. B., 1984, s.78.

АРИФ МУСТАФАЕВ

Бакинский Государственный Университет

ТАТЫОГЛЫ РОДОСЛОВНОЕ ПОСЕЛЕНИЯ И СЕЛО ТАТЫЛЫ

Из письменных источников известно, что Татлыньское родословное поселения – Оймаг - относится к племени Зюльгадар то есть, они из гуннского происхождения. Еще во времена монгольского правления со стороны Хулагу хана, племя Зюльгадар переселились из западного Туркменистана на территорию Ирана. Затем, когда они стали могущественными племя переселились на территорию Анатолию Турция и там же создали бейлярбекство Зюльгадар. В 1515 году было ликвидировано Зюльгадарское бейлярбекство и племя стали расходиться по сторонам, в том числе и на территории Сефевидского государства в Гянджа-Карабахского бейлярбекство. Также стали распространяться родственное племя Татыушаг на нижнем реки бассейна Хасансу.

ARİF MUSTAFAYEV
Baku State University

TATİOGLU GENEALOGY TRIBES AND TATİLİ VILLAGES

Present article is dedicate to genealogy tribes of Zulqadar, as the matter of fact from the written sources Tatli genealogy settlements – Oymag- relate to Zulqadar tribes factually they are taking origin from Hun. In times of Mongol power rules from the Khulagu Khan administration, Zulqadar tribes migrated from western Turmenistan to the territory of Iran. Then when they became strengthened as united tribes, migrated to the Anatolia Turkey and there established principality of Zulqadar. In 1515 years there been liquidated and tribes became disseminated to the various sides including Safavyds state in Ganja-Karabakh principality. Also disseminated genealogy tribes Tatyushaq on the beneath riverside of Khasansu.

Rəyçilər: dos. H.Məmmədov, t.e.d.Q.S.İsmaylov

Bakı Dövlət Universiteti Tarix Fakültəsi Elmi şurasının 08.07.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdü (pr.№05).